

ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ ПРАВОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

У статті розглянуто поняття та роль правової комунікації в сучасному інформаційному просторі. Доведено, що правова комунікація – це сукупність процесів і суб'єктів, які забезпечують цілеспрямований обіг і поширення нормативно-правової інформації та правових знань в умовах становлення інформаційного суспільства. Зроблено висновок про те, що правова культура суб'єктів правової комунікації є необхідною умовою формування інформаційно-правового суспільства в Україні.

Ключові слова: право, комунікація, правова комунікація, інформаційний простір, суб'єкти правової комунікації.

Е. Н. Макеєва

Понятие и сущность правовой коммуникации в современном информационном пространстве

В статье рассмотрено понятие и роль правовой коммуникации в современном информационном пространстве. Доказано, что правовая коммуникация – это совокупность процессов и субъектов, обеспечивающих целенаправленное обращение и распространение нормативно-правовой информации и правовых знаний в условиях становления информационного общества. Сделан вывод о том, что правовая культура субъектов правовой коммуникации является необходимым условием формирования информационно-правового общества в Украине.

Ключевые слова: право, коммуникация, правовая коммуникация, информационное пространство, субъекты правовой коммуникации.

О. Makeieva

The concept and essence of legal communication in a modern information space

The article deals with the concept and role of legal communication in a modern information space. It is proved that legal communication is a set of processes and entities that provide purposeful circulation and dissemination of normative legal information and legal knowledge in the conditions of formation of the information society. The conclusion that the legal culture of subjects of legal communication is a prerequisite for the formation of an information and legal society in Ukraine is made.

Key words: law, communication, legal communication, information space, subjects of legal communication.

Постановка проблеми та її актуальність.

Вивчення нових підходів до праворозуміння стає актуальним в умовах сучасного інформаційного простору, який характеризується динамізмом, різноманітністю соціально-економічних та комунікаційних зв'язків, запровадженням нових управлінських методів. В умовах становлення демократичного суспільства в Україні відповідно до європейських стандартів виникає необхідність пошуку нових підходів до розу-

міння права, його сприйняття та застосування, зокрема, вивчення його комунікативних. З огляду на це, актуальність дослідження поняття та сутності правової комунікації визначається науково-теоретичною і практичною значимістю для розвитку сучасного інформаційного простору.

Аналіз досліджень і публікацій. У науковій юридичній літературі проблема правової комунікації залишається не достатньо вивченою. Питання правової комунікації досліджували як віт-

чизняні, так і зарубіжні вчені. Зокрема, Ю. Хабермас вивчав комунікативний акт, Дж. Пітерс досліджував історію комунікації, Марк ван Хук розглядав право як комунікацію, А. В. Поляков є представником комунікативного підходу до права, А. С. Токарська досліджувала правову комунікацію в контексті некласичного праворозуміння, І. П. Честнов аналізував діалогічну взаємодію у праві. Різні аспекти правової комунікації досліджували В. Бачинін, Н. Луман, С. І. Максимов, Н. М. Оніщенко, П. М. Рабінович та інші. Науковий аналіз праць відомих учених дає підстави констатувати відсутність єдності в підходах щодо розуміння природи, поняття та сутності правової комунікації.

Мета наукової статті полягає в дослідженні поняття та сутності правової комунікації в сучасному інформаційному просторі.

Виклад основного матеріалу. В епоху інформаційного суспільства правові відносини характеризується масштабними процесами інформатизації та інтеграції. Щоб провести модернізацію суспільства, необхідне відповідне правове забезпечення, яке має бути модернізовано на основі сучасних інформаційно-комунікативних технологій, складовою яких є правова комунікація. Крім того, ґрунтовне вивчення проблеми правової комунікації вимагає нового для сучасної юриспруденції підходу, який забезпечував би комплексне дослідження правової комунікації, принципів, цілей і функцій на основі вже наявних напрацювань у теорії держави і права, філософії права, соціології права та інших наук. Як слушно зазначає А. С. Токарська, вирішення проблемних відносин лежить у площині правової комунікації, яка є витокон формування та об'єктом застосування права. Право не може бути безапеляційною волею влади законодавчого суб'єкта або волею іншої держави або волею іншої держави; воно може розвиватися як онтологічний результат інтерсуб'єктивної взаємодії [1, с. 38].

Правова комунікація виникає і розвивається у процесі розвитку суспільства. Її витoki сягають в епоху стародавнього світу. Перші уснопісемні комунікативні акти мають характер релігійних норм, що виражали мотиви по-

ведінки людини. Теорію комунікації вивчали Платон, Аристотель, Цицерон, М. Аврелій, А. Августин, які започаткували теоретичне опрацювання ідеї суспільного діалогу. Ідея солідарності найповніше репрезентована у філософській думці античних мислителів.

Першим цю ідею запропонував Аристотель, який відтворив наявність її у самій сутності людської природи. Поглиблення теорії спостерігається у працях Платона і Цицерона. У їхньому світосприйнятті роль регулятора соціальних відносин повинні виконувати «правильні закони держави», а держава поставала як об'єднання людей зі спільними інтересами і правами. Основою згоди та єдності у суспільстві, на думку стоїка М. Аврелія, є непереборна людська природа. Августин трактував встановлення консенсусу способом організації соціуму, зміцнення держави [2, с. 17].

В подальшому, у XVI ст., була висунута ідея регулювання конфліктів державою, яку у своїх працях представляли Н. Макіавеллі та українські філософи Ю. Котермак-Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський. В подальшому фіксується увага до громадянського суспільства, поява теорії суспільного договору (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, І. Кант, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо. У Новий час розробниками ідеї комунікації влади та громадян стали Г. Гегель, А. Токвіль, А. Фергюсон. Сучасний розвиток правової комунікації спричинив своєрідний синтез західної та східної традиції історії права. Перша з них брала свої витoki системах права стародавніх Греції, Риму та Візантії, а друга – Єгипту, Індії та Китаю. Погляди дослідників в оцінках саме цього спадку збігаються, концентруючись на первісній функції комунікації як на ефективному інструменті соціальних відносин (В. Кравіц, Л. Озадовська, О. Петрос, А. Поляков, А. Токарська, І. Честнов та ін.).

І. Честнов, вважає, що діалог емпірично можливий тільки між людьми (як реально, так і віртуально-внутрішній діалог). Саме людина конструює норму права на основі акта рішення, тобто, юридично значущої дії, в якій формулюється уявлення про бажаний новий варіант правової поведінки. Вчений пропонує змістом правової комунікації вважати діалог як координацію, по-

годження спільних зусиль людей для задоволення індивідуальних [3, с. 26]. На думку О. Петрос, першоосновою концепції соціального діалогу є ідея солідарності, яка знаменує собою сукупність різних аспектів єдності – інтересів, переконань, цінностей, дій у відносинах між людьми, які поділяють єдині ціннісні установки і формують певну соціальну цілісність [4, с. 38].

Представник комунікативної теорії права А. В. Поляков вважає, що право – це форма унормованої психолінгвментальної діяльності суб'єктів (фізичних і юридичних) у контексті комунікативної інтерсуб'єктивної взаємодії, наслідки якої об'єктивуються у правовій культурі, соціальних інститутах, правових текстах і починаються на правосвідомості, правових нормах і правових відносинах, що утворюють єдину правову структуру [5, с. 73]. Як зазначає відомий європейський вчений, Марк ван Хук, право завжди за своєю суттю засноване на комунікації: комунікації між законодавцем і громадянами, між законодавцем і суддівським корпусом, комунікації між сторонами за договором, комунікації в судовому процесі. Цей комунікативний аспект розглядається сьогодні в рамках легітимації права: раціональний діалог між юристами як основна гарантія для «коректної» інтерпретації і застосування права [6, с. 20].

Отже, комунікація як взаємодія суб'єктів містить у наукових оцінках два підходи: з одного боку, вона трактується як процес спілкування, в основу якого покладений обмін інформацією (і ці погляди переважають у дослідників різних галузей), з іншого боку, у комунікації вбачають спосіб розв'язання проблемних питань, метод урегулювання стосунків, а не звичний обмін інформацією. Однак і в першому, і другому випадках щонайменше вивченими залишаються не загальні особливості першого та другого способів правової взаємодії у практиці людських відносин, а галузеві комунікації, в яких реалізуються суб'єктивні права їх учасників. У найзагальнішому розумінні комунікація у праві – це ускладнений правовими інтерпретаціями значень правових дій процес взаємодії суб'єктів, який спрямований на досягнення комунікативної рівноваги і консенсусу насамперед у струк-

турі правового регулювання. Правова комунікація забезпечує розв'язання правових проблем на основі максимального забезпечення прав і свобод усіх суб'єктів.

Цікавою з точки зору теорії права є думка канадського правознавця Г. Прованчер про те, що між правом і комунікацією існує взаємозв'язок, який виявляється через сумісне, скоординоване «дійство», а також шляхом з'єднання юридичного і комунікативного. Таке взаємне переплетіння сфер дозволяє, з одного боку, говорити про правову комунікацію не тільки як про абстрактний концепт, а й як про практичну сферу узгодження взаємодії (через поведінку) людей у юридико-комунікативному суспільстві [7, с. 117].

Основою правової комунікації, як правило, є комунікативний акт. Правовий комунікативний акт не був статичним, зазначає А. Токарська, він змінювався, як змінювалися політичні, економічні, географічні та інші умови функціонування держави. Динаміка взаємодії влади і суспільства філософсько-правового погляду полягала в тому, що суспільство, завдяки ментально сформованим комунікативно-правовим намірам вступало у взаємодію з державними інституціями, в якій прагнуло до справедливості [8, с. 11-12].

О. М. Балинська розвинула комунікативну теорію права. Правова комунікація з позиції семіотики, на її думку, є пізнавальним (когнітивним) процесом, що здійснюється із задіянням правосвідомості, правового світогляду, досвіду, правових звичаїв і традицій як репрезентативних проявів того, що було попередньо змодельоване у праві [9, с. 177]; а також (як процес знакорозуміння) є не так наближенням до розкриття ідентичності замислу правотворця, законодавця, як швидше співавторством, конструюванням моделей трактування правонорм у процесі продукування правової поведінки [9, с. 211].

Відповідно до комунікативного підходу, зауважує С. І. Максимов, правова реальність не може бути охоплена нами у своїй повноті не тільки через свою динамічність...сєнс права не розчиняється у свідомості суб'єкта або в зовнішньому соціальному світі, а розглядається як

результат зустрічі (комунікації) суб'єктів, занурених у життєвий світ, під час якої, таким чином, здійснюється і відтворюється право [10, с. 66]. Ю. В. Пасмор під соціально-правовою комунікацією розуміє сукупність процесів і структур, які забезпечують цілеспрямований обіг і поширення нормативно-правової інформації та правових знань у соціальному просторово-часовому континуумі [11, с. 35].

Різностямованість оцінок правової комунікації дозволяє нам констатувати, що правова комунікація – це 1) процес обміну і взаємодії (інтерації) правової інформації, яка використовується різними державно-правовими інститутами в управлінських заходах організаційного, економічного, соціального та іншого характеру; 2) процес реалізації правової комунікації здійснюється соціальними інститутами, що створюють і передають у часі та просторі правову інформацію; 3) міжособистісне правове спілкування у процесі комунікативно-правових відносин.

Отже, правова комунікація – це сукупність процесів і суб'єктів, які забезпечують цілеспрямований обіг і поширення нормативно-правової інформації та правових знань у сучасному в інформаційному просторі. Під час правової комунікації виникають міжсуб'єктні правові відносини, що є джерелом прав та обов'язків суб'єктів. Норми права закріплюють права та обов'язки суб'єктів, які на їх підставі вступають у комунікацію як між собою, так і з державою. Можливість вступати у правові комунікації властива суб'єктам суспільних відносин – громадянам, їх об'єднанням, органам державної (публічної) влади. Для того, щоб комунікація дійсно виникла, така норма повинна мати певні якісні властивості, зокрема, сприйматись суб'єктами як правова, тобто така, що перш за все містить цінні, реальні (які можна виконати), а не декларативні права та обов'язки.

Процес сприйняття правових норм їхніми реципієнтами (право-приймачами) можна вважати комунікативно-дидактичним, оскільки ефективність правової комунікації полягає власне у пізнавальному й дидактичному впливі права. Це видається можливим за умови подачі норми права дефінітивною мовою. У цьому ро-

зумінні дефініція виступає певною моделлю. Відповідно, правова норма, яка не містить у собі вказаних якісних характеристик, не здатна створити комунікацію між суб'єктами, передусім це стосується норм права, які містяться у нормативно-правових актах, прийнятих державними правотворчими органами. Отже, засобом комунікації між людиною (громадянином) і державою, її органами є право. Точніше права та обов'язки, які фіксуються у правових нормах і які дають можливість діяти відповідним чином.

Метою правової комунікації є забезпечення якості та дієвості правотворчої діяльності; ефективності здійснення управлінських правових суспільно важливих завдань; надання правової інформації суспільству, дотримання європейських цінностей у відносинах влади та громадськості; забезпечення публічності та доступу громадян до інформації, реалізація конституційних інтересів і законних прав громадян; забезпечення правопорядку в суспільстві та прискоренні вирішення питань інформаційної безпеки.

На думку Н. М. Оніщенко, активізація сучасних суспільно-правових відносин, насамперед між державою та суспільством, потребує наукового обґрунтування та запровадження нових комунікаційних форм у складній взаємодії системи координат «громада – влада». Соціально-правові комунікації транзитивної доби виступають як засіб забезпечення діалогу держави й громадянина та як регулятивний і соціально-конструктивний чинник суспільного розвитку [12, с. 182].

Серед об'єктивних факторів, що впливають на правову комунікацію, слід назвати наступні: стан законності та правопорядку, належний рівень правового захисту населення та соціальної адаптації в суспільстві, ефективність реалізації правових норм, гнучкість та гармонійність системи законодавства, своєчасне реагування на зміни у суспільстві.

Правова комунікація впливає на розвиток українського суспільства в умовах євроінтеграції. Протягом останніх двох років Україна зазнає концентрованого впливу викликів різного характеру: від внутрішніх суспільно-політичних проблем до зовнішньої інформаційної та воєнної агресії. Комунікація стає невід'ємним скла-

дником системи національної безпеки в умовах, коли існують послідовні зусилля з дестабілізації ситуації в країні, які в підсумку спрямовані на піддрив довіри громадськості до влади, а отже, демонтаж наявної системи управління [13, с. 52].

Важливим аспектом впливу права на державу є його комунікативна властивість. Зокрема, здатність правової норми закріпити права та обов'язки суб'єктів, які на їх підставі вступають у комунікацію як між собою, так і безпосередньо з державою. Можливість вступати у правові комунікації властива всім без винятку суб'єктам суспільних відносин – людям, їх об'єднанням, органам державної (публічної) влади [14, с. 234]. Суб'єктами правової комунікації є громадяни України, іноземці, об'єднання громадян, засоби масової інформації, органи державної (публічної) влади, тобто користувачі і споживачі нормативно-правової інформації і інформаційної діяльності в суспільстві. Тому важливим є необхідність розуміння та усвідомлення суб'єктами сутності та призначення права у суспільстві у процесі правовідносин.

Оскільки, правова комунікація – це процес взаємодії суб'єктів на основі правил поведінки, відображених у нормативних актах та інших юридичних джерелах, шляхом реалізації своїх прав і обов'язків з метою досягнення компромісу та порозуміння можна виділити наступні її ознаки: 1) правова комунікація виникає між рівноправними суб'єктами на мікрорівні (між суб'єктами права) та макрорівні (між індивідами і системою права в цілому); 2) суб'єкти правової комунікації обирають у ході взаємодії певні варіанти поведінки; 3) важливу роль під час правової комунікації відіграє рівень правової культури суб'єкта правової комунікації; 4) суб'єкти в процесі правової комунікації виступають носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків; 5) правова комунікація об'єктивується у тексті норми права; б) головним призначенням правої комунікації є забезпечення консенсусу між суб'єктами і досягнення між ними порозуміння.

Право у теоретичній концепції комунікації постає як таке явище, що виникло через здатність людини вступати у зв'язки з іншими людьми, різними інституціями і контролювати, урегулювати їхні стосунки. Сучасне суспільство не може існувати, не маючи багатосторонньої, точної інформації про правову дійсність. Відчуваючи потребу в одержанні правової інформації, воно утворює спеціальні інститути, які надають йому правову інформацію. З іншого боку, ці інститути використовують силу інформації з метою впливу на суспільство, формуючи його правову свідомість і правову культуру. Способами інформування про чинне законодавство виступають різні форми: правове інформування засобами масової інформації, через Інтернет, шляхом впливу юридичної практики, юридичні консультації, правове виховання. Одне із головних – правове інформування засобами масової інформації, перевагами якого є оперативність подання інформації, максимальна кількість охопленого населення, щоденність впливу і доступність правової інформації.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна стверджувати, що правова комунікація – це сукупність процесів і суб'єктів, які забезпечують цілеспрямований обіг і поширення нормативно-правової інформації та правових знань в умовах становлення інформаційного суспільства. Правова культура суб'єктів правової комунікації є необхідною умовою формування інформаційно-правового суспільства в Україні. Ефективність правової комунікації забезпечується належним рівнем чинного законодавства, гармонійним розвитком національної правової системи, зокрема інститутів судового захисту та правової охорони гарантованих прав та свобод людини і громадянина.

Література

1. Токарська А. С. Правова комунікація: теорія і її практика / А. С. Токарська // Журнал східноєвропейського права. – 2016. – № 25. – С. 38-44.
2. Кононенко Т. М. Типи спілкування як елемент історичного процесу (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. фі-

лос. наук: 09.00.11 / Кононенко Тетяна Михайлівна. – К., 1994. – 20 с.

3. *Честнов И. Л.* Перспективы постклассической коммуникативной теории / И. Л. Честнов // Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции: к 60-летию А. В. Полякова: коллективная монография: в 2 т. – Т. 1. Коммуникативная теория права в исследованиях отечественных и зарубежных ученых / под ред. М. В. Антонова, И. Л. Честнова. – СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2014. – С. 20-32.

4. *Петроє О. М.* Соціальний діалог у державному управлінні: європейський досвід та українські реалії: монографія / О. М. Петроє. – К.: НАДУ, 2012. – 304 с.

5. *Поляков А. В.* Коммуникативная концепция права (генезис и теоретико-правовое обоснование): дисс. ... д-ра юрид. наук в виде науч. доклада: 12.00.01 / Поляков Анатолий Виталиевич. – СПб., 2002. – 94 с.

6. *Марк ван Хук.* Право как коммуникация / пер. с англ. М. В. Антонова и А. В. Полякова. – СПб.: Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, ООО «Университетский издательский консорциум», 2012. – 288 с.

7. *Provencher G.* Droit et communication. Liaisons constatées. Réflexions sur la relation entre la communication et le droit / G. Provencher. – Bruxelles: É. M. E, 2013. – 204 p.

8. *Токарська А. С.* Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння: дис ... д-ра юрид. наук: 12.00.12 / А. С. Токарська; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Львів, 2008. – 515 с.

9. *Балинська О. М.* Семіотика права: монографія / О. М. Балинська. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 416 с.

10. *Максимов С. І.* Класична і неklasична моделі осмислення правової реальності / С. І. Максимов // Право України. – 2014. – № 1. – С. 61-68.

11. *Пасмор Ю. В.* Напрями консолідації в інформаційному забезпеченні правової науки України: соціально-комунікативний аспект: монографія / Ю. В. Пасмор; Нац. акад. прав. наук України, НДІ прав. забезпеч. інновац. розвитку. – Харків: Юрайт, 2013. – 272 с.

12. *Оніщенко Н. М.* Комунікаційна складова гармонізації громадянського суспільства / Н. М. Оніщенко // Філософські та методологічні проблеми права. – 2014. – № 1. – С. 182-195.

13. *Яблонський В.* Комунікація органів державної влади України: виклики та завдання / В. Яблонський // Запровадження комунікації органів державної влади: зб. мат-лів наук.-практ. конф. / упоряд. А. В. Баровська. – К.: Фенікс, 2016. – 192 с.

14. *Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри.* – К.: Ваіге, 2015. – 392 с.

References

1. *Tokarska A. S.* Pravova komunikatsiia: teoriia i yii praktyka. / A. S. Tokarska // Zhurnal skhidnoevropeiskoho prava. – 2016. – № 25. – S. 38-44.

2. *Kononenko T. M.* Typy spilkuvannia yak element istorychnoho protsesu (sotsialno-filosofskyi analiz): avtoref. dys. ... kand. filos. nauk: 09.00.11 / Kononenko Tetiana Mykhailivna. – К., 1994. – 20 s.

3. *Chestnov Y. L.* Perspektivy postklassycheskoi kommunykativnoi teoryy / Y. L. Chestnov // Kommunykatyvnaia teoryia prava i sovremennye problemy yurysprudentsyy: k 60-letiyu A. V. Poliakova: kollektivnaia monohrafiia: v 2 t. – Т. 1. Kommunikativnaia teoryia prava v issledovaniakh otechestvennykh i zarubezhnykh uchennykh / pod red. M. V. Antonova, Y. L. Chestnova. – SPb.: ООО Izdatelskiy Dom «Alef-Press», 2014. – S. 20-32.

4. *Petroie O. M.* Sotsialnyi dialoh u derzhavnomu upravlinni: yevropeyskyi dosvid ta ukrainski realii: monohrafiia / O. M. Petroie. – К.: NADU, 2012. – 304 s.

5. *Poliakov A. V.* Kommunykatyvnaia kontseptsyia prava (henezys y teoretyko-pravovoe obosnovanye): dyss. doktora yuryd. nauk v vyde nauch. doklada: 12.00.01. / Poliakov Anatolyi Vytalyevych. – SPb., 2002. – 94 s.

6. *Mark van Khuk.* Pravo kak kommunykatsyia / per. s anhl. M. V. Antonova i A. V. Poliakova. – SPb.: Izdatelskiy dom S.-Peterb. hos. un-ta, ООО «Unyversytetskiy yzdatelskiy konsortsyum», 2012. – 288 s.

7. *Provencher G.* Droit et communication. Liaisons constatées. Réflexions sur la relation entre la communication et le droit / G. Provencher. – Bruxelles: É. M. E, 2013. – 204 p.

8. *Tokarska A. S.* Pravova komunikatsiia v konteksti postklasychnoho pravorozuminnia: dys ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.12 / A. S. Tokarska. – Lvivskiy derzh. un-t vnutrishnikh sprav. – Lviv, 2008. – 515 s.

9. *Balynska O. M.* Semiotyka prava: monohrafiia / O. M. Balynska. – Lviv: LvDUVS, 2013. – 416 s.

10. *Maksymov S. I.* Klasychna i neklasychna modeli osmyslennia pravovoi realnosti / S. I. Maksymov // Pravo Ukrainy. – 2014. – № 1. – S. 61-68.

11. *Pasmor Yu. V.* Napriamy konsolidatsii v informatsiinomu zabezpechenni pravovoi nauky Ukrainy: sotsialno-komunikatyvnyi aspekt: monohrafiia / Yu. V. Pasmor; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy, NDI prav. zabezpech. innovats. rozvytku. – Kharkiv: Yurait, 2013. – 272 s.

12. *Onishchenko N. M.* Komunikatsiina skladova harmonizatsii hromadianskoho suspilstva / N. M. Onishchenko // Filosofski ta metodolohichni problemy prava. – 2014. – № 1. – S. 182-195.

13. *Iablonskyi V.* Komunikatsiia orhaniv derzhavnoi vlady Ukrainy: vyklyky ta zavdannia / V. Iablonskyi // Zaprovdzhennia komunikatsii orhaniv derzhavnoi vlady: zb. mat-liv nauk.-prakt. konf. / uporiad. A. V. Barovska. – K.: Feniks, 2016. – 192 s.

14. *Zahalna teoriia prava: pidruchnyk / za zah. red. M. I. Koziubry.* – K.: Vaite, 2015. – 392 s.